
*І.А. Побочий,
завідувач кафедри соціології та політології
Національної металургійної академії України
(м.Дніпропетровськ)*

ПОЛІТИЧНИЙ ПОПУЛІЗМ І ЙОГО МІСЦЕ В СУЧАСНОМУ ПРОТИСТОЯННІ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ

Невдачі економічного курсу України, нестабільні політичні обставини спричинили загальну зневіру людей в багатьох політичних діячах демократичного напрямку, в особі яких люди більше не бачать тих політиків, які могли б знайти вихід із складної економічної, політичної і соціальної ситуації, в якій опинилася країна. На тлі цього привабливими, на нашу думку, виглядають ті політики, які рішучі, впевнені в собі, можуть коротко й зрозуміло довести до виборців свої програми.

Сучасний дослідник популізму М.Конован вважає, що термін “популізм”, залежно від контексту, можна відносити до багатьох різноманітних явищ. Конован пропонує розрізняти аграрний і політичний популізм. Стосовно країн, які утворилися на теренах колишнього СРСР (зокрема, й Україна), то тут йдеться про політичний популізм, який водночас можна розглядати з кількох боків: як ідеологію, як соціальний рух, “як певною мірою відроджену самосвідомість, яка виникла на ґрунті різних історичних і географічних контекстів як результат особливої суспільної ситуації”, і як специфічну політичну психологію [5, 13].

В умовах відкритої політичної боротьби успіх претендента на виборну посаду значною мірою залежить від здатності самого політичного діяча, який знає вимоги і настрої виборців, запропонувати зрозумілу для більшості населення політичну програму, доступно донести її зміст до свідомості різних соціальних груп, змусити людей повірити в свої плани, висунути лозунги, які забезпечать прихід електорату на виборчі дільниці в день виборів.

Політичний популізм на сучасному етапі державотворення має різні відтінки і пріоритети. Розмаїття популістських ідей створює підґрунтя для демократичних, консервативних і реакційних тенденцій в українській політиці і, відповідно, для різних його поцінувань: “лівий популізм”, “правий популізм” тощо. Ключовим поняттям лівих популістів є “справедливість” в її примусово-розподільчому варіанті. У правих слово “порядок”, зазвичай, асоціюється з військово-поліцейським режимом. Ліві схильні експлуатувати екологічні проблеми або проблеми рівності-братерства, тоді як праві частіше звертаються до національних проблем. Для поміркованих лівих популістів характерними є прагнення до зрівнялівки, для радикальних – повернення до розподільного минулого, відновлення зруйнованого СРСР і радянського ладу. Останнім часом політичні лідери як правого, так і лівого спрямування схиляються до патріотичного змісту своїх популістських заяв і програм.

Найбільшою мірою популізм поширений серед верств населення з низьким рівнем політичної і правової культури, а також за умов несталих структур народовладдя. Нездатність мас відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, чорно-біле бачення світу, готовність обожнити чергового кумира і зненавидіти його конкурентів — усі ці симптоми невисокої політичної культури досить активно використовуються популістськими лідерами для мобілізації суспільної підтримки.

Небезпека чистого популізму для самого політика, який схиляється до цієї стратегії, полягає в тому, що, висунувши кілька популярних гасел, він швидко стає їх заручником, а будь-яку спробу корегування або зміни курсу його електорат сприймає як зраду. Тому, оскільки, як відомо, настрої маси мінливі, популістська політика виглядає безцільним метанням з одного боку в інший. Насправді тут закладено точний і тонкий розрахунок:

завжди бути в “команді” більшості. Меншість популістів не цікавить, оскільки вона не “робить погоди” на виборах. Відтак популіст завжди постає ворогом плюралізму і консенсусу, що досягається шляхом діалогу з усіма суспільними групами та їхніми політичними представництвами.

Своєю чергою, одна з найбільших небезпек популізму для суспільства полягає в тому, що він є перешкодою на шляху нормального функціонування такої основоположної засади, як делегування владних повноважень суспільною групою довіреній особі. Ця засада є підґрунтям демократії і її недотримання, на думку видатного французького соціолога П.Бурд’є, неодмінно призводить до “фетишизації” політики, за умов якої політик починає жити, так би мовити, “власним” життям, у відриві від реалій суспільної групи, яка його висунула й інтереси якої він має представляти. Адже політики, які завдячують своєю популярністю виборцям, доволі швидко забувають про те, хто саме є джерелом влади. Загалом можна твердити, що зростання популістських настроїв у суспільстві та злет популярності примітивних соціальних рецептів засвідчують низький рівень громадянської свідомості.

Природний владний інстинкт завжди підказує політикам, яким чином спокусити електорат, на яких стереотипах можна зіграти і які психологічні механізми використати. Як своєрідний “гачок” найчастіше вони обирають національну ідею. Історія свідчить, що на хвилі націоналізму з’явилося чимало політичних лідерів, які, зазвичай, претендували на те, щоб стати лідером нації. Легкість, з якою вони підносилися на гребінь політичної хвилі, зумовлена, насамперед, тим, що проблеми нації стосуються всіх, хто ототожнює себе з нею. Кожному національні гасла здаються зрозумілими й прозорими. Тому більшість сучасних популістів зазвичай позиціонують себе в контексті національної ідеї та звертаються до національних історичних міфів.

Популізмом подеколи грішать як представники виконавчої влади, так і “народні обранці”. Особливо сприятливим періодом для популістських кроків є виборча кампанія або період, що безпосередньо їй передує. Яскравим прикладом політичного популізму є прийняття законів, виконання яких неможливе через відсутність фінансових засобів тощо.

Виборчі кампанії в Україні відбуваються під гаслами взаємних обвинувачень у популізмі. У випадку більшості партій і політичних блоків ця теза виправдовує себе безпосередньо. Проте, як згадувалося вище, зважаючи на обмежену можливість реалізації передвиборних партійних прожектів можна сказати, що всі українські політичні сили, які стартують на виборах, є певною мірою “популістами” – в тому розумінні, що їхні програми розраховані, насамперед, на залучення голосів електорату без жодного шансу як на реальне повернення “боргів”, так і на запровадження контролю за реалізацією передвиборних обіцянок з боку громадянського суспільства.

Ще однією суттєвою рисою популізму в Україні як методу боротьби за владу є звинувачення чинними владними структурами своїх попередників, які кожного разу лишають після себе важкий спадок. І це вже певна традиція, успадкована від радянських часів. Всі негаразди і труднощі, які спіткають громадян і з якими не може впоратись влада, адресують попереднім керівникам.

Отже, зазначимо, що популізм — це завжди відхід від справді актуальних проблем, від об’єктивно існуючих інтересів і потреб людей, що відволікає суспільство від реальності та затягує його в світ ілюзій, нездійснених мрій і очікувань. Популізм завжди виникає на ґрунті розчарування, причому на ньому ж найчастіше й завершується. Завдання політичного популізму, на думку французького мислителя Р.Барта, полягає, насамперед, у встановленні найпростіших зв’язків між видимим і суцям, створенні такої суспільної картини, в якій відсутній будь-який натяк на суперечності, тобто немає фактору, що зумовлює реальний суспільний розвиток. Даний підхід нівелює також засаду суспільної відповідальності, яка є чи не найважливішою підвалиною громадянського суспільства [4, 22–23].

Характерною рисою українського політикуму сьогодні є пролонгація популістських методів і після виборчого процесу. З одного боку, це є рисою демократизації суспільства,

протиборства влади та опозиції, а з іншого – вдосконаленням популістської риторики, яка впритул наближається до іншого негативного явища – демагогії.

Сучасна етимологія поняття “демагогія” означає “обман за допомогою всіляких привабливих, але брехливих обіцянок, перекручення фактів”, а демагог – особа, яка намагається створити собі популярність негідними засобами (брехливими обіцянками, лестощами, перекрученням фактів) [1, 91]. Тобто поняття “демагогія” набуло яскраво вираженого негативного характеру. В політичному сенсі демагогія являє собою оцінку виступів, речей, заяв політиків, які не містять конструктивних ідей і пропозицій, або ж заплутують ту чи іншу проблему і відволікають увагу від нагальних проблем. Демагогія сприяє впровадженню в суспільну свідомість хибних уявлень про справжній стан речей у суспільстві, які переконують людей в позитивному русі без реальних на те підстав. Демагогами називають таких політичних діячів, які створюють собі популярність, домагаються власних цілей неправдивими і безвідповідальними обіцянками, перекручуванням фактів, обманом, лестощами, маніпулюванням свідомістю людей, спекуляцією на почуттях і прагненнях людей, введенням їх в оману.

У політичній боротьбі популісти часто використовують демагогічні прийоми, а це означає, що для них є характерним звернення до забобонів натовпу, лестощі натовпу, експлуатація його інстинктів, неправдиві обіцянки. В сучасній національній політиці без цих прийомів не обходиться жоден політичний лідер. Політики, зокрема й ліберальні, звертаються не лише до розуму, а й до почуттів і інстинктів виборців. І чим переконливіше в промовах політика поєднуються ці звернення, тим він вправніший і політично вагомий. Саме такою є природа політичної боротьби.

Деякі російські політологи, зокрема С.Марков, вважають, що, “переконуючи виборців прийняти його точку зору, політик не може обійтися без певної міри демагогії” [3, 10–11]. Така заява не може не викликати певних сумнівів. З одного боку, якщо в поняття “демагогія” вкладати його початковий смисл, то твердження цитованого політолога вважаємо безперечним. Але, з іншого боку, якщо політик весь час “трохи” обдурює, перекручує факти, то навряд чи з цим можна погодитись. Сутність політичної риторики в умовах демократії становить можливість звернення до політичної аудиторії за підтримкою. Такі завоювання демократії як можливість звертатися до людей, обманювати їх, роздавати обіцянки, принадувати до себе можна віднести до сумнівних чинників. Особливо небезпечною демагогія є для суспільства, в якому лише зароджуються демократичні принципи. У розвинутому демократичному суспільстві вплив демагогії знижується за рахунок розвитку інститутів, які захищають особистість і меншості від подібної практики, що водночас зміцнює й саму демократію. Політичний досвід засвідчує, що всі намагання викоринити демагогію як засіб політичної боротьби завершуються обмеженням свободи слова, а це може спричинити диктатуру.

У сучасній Україні політики-демагоги небезпечні тим, що вони можуть об'єднати незаможних, бідних громадян проти великих власників. Якщо в заможній Європі це не є небезпечним, оскільки переважну більшість становить середній клас, якому є що втрачати, основній масі українського суспільства втрачати майже нічого. Маючи право голосу, такі виборці можуть підтримати політика-демагога, як правило, ультралівого спектру, який створить їм надію, дасть шанс на успіх. Політики, які апелюють до економічно незаможних верств, стають небезпечними для нестабільного суспільства. Чимало людей в нових економічних умовах прихильні до вмілої риторики демагогів, які обіцяють їм поліпшення матеріального стану. На виборців, які не усвідомлюють, що право голосу є інструментом боротьби за владу, що вибори – це висока відповідальність за майбутнє країни, розраховані демагогічні прагнення політиків. Україна ще не минула тієї межі, коли вправний політик, пообіцявши “покращення життя вже сьогодні, всім і за справедливістю” може захопити владу і при цьому цілком легальним шляхом.

На відміну від демагогії, політичний популізм однозначно негативно класифікувати не можна. Влаштовуватися згідно з думками виборців, лестити натовпу або спрощувати

проблеми можна, але не вдаючись до брехні, перекручування фактів, обману. Бути демагогом і бути популістом – не одне й те саме. Популізм передбачає менш негативний спосіб здобуття популярності у народу, ніж демагогія. Чимало політичних діячів користуються популістськими методами, оскільки в сучасній політичній боротьбі треба сподобатись народу, для чого потрібне вміння спілкуватися простою, зрозумілою народним масам мовою, говорити просто про складні речі, чітко висловлювати думки, висвітлювати нагальні проблеми, критикувати владу за її прорахунки. Всі ці складові містять елементи популізму.

З часом популізм стає неодмінним атрибутом кожного політика. При цьому його агресивність зменшується через підвищення політичної культури громадян, розвиток громадянського суспільства, наявність у суспільстві толерантності і плюралізму думок. Демагогія зберігає статус гостро негативного засобу як у політичній, так і в соціальній сфері. Можна погодитися з дослідниками, які вважають, що популізм – це лише складова демагогії. Тобто будь-який популізм є демагогією, але не будь-яка демагогія є популізмом. У цьому разі демагогія первинна, а популізм вторинний, оскільки він вийшов із демагогії, скористався її арсеналом засобів і перейшов на інший, вищий рівень. Якщо популізм використовують як метод політичної боротьби навіть найвідоміші і поважні політики, то одного лише звинувачення в демагогії інколи достатньо для падіння рейтингу політичного лідера, оскільки демагогія набула статусу негативного епітета для політиків. Демагогія має ширшу сферу вживання, вона трапляється в різноманітних сферах людської діяльності. Популізм пов'язаний лише з політикою, з боротьбою за владу і є своєрідною формою виявлення демагогії, а саме, як зазначає А.Малько, створює популярність за допомогою соціальної демагогії, залучення мас на свій бік демагогічними прийомами і методами, передвиборчими трюками [2, 205–206].

Отже, зазначене вище дає можливість констатувати, що популізм – це перехідний тип політичної свідомості, який історично склався; термін, який використовують для позначення різних суспільно-політичних рухів і ідеологій, котрі ґрунтуються на апеляції до широких народних мас; політична діяльність, яка ґрунтується на маніпулюванні популярними в народі цінностями та очікуваннями.

Практика політичної боротьби доводить, що популізм як політичне явище виникає в країнах, де склалися відповідні демократичні інститути: загальне виборче право, рівність громадян у правах, тобто там, де народні маси в якості виборців є учасниками політичного процесу. Тільки за таких умов намагання апелювати до настроїв громадян, намагання налаштуватися відповідно до масової свідомості можуть стати засобом отримання влади. Популізм поширений більшою мірою серед верств з низьким рівнем політичної та правової культури та за умов слабких структур народовладдя. Нездатність відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, чорно-біле бачення світу, готовність обожнити чергового кумира і зневажливе ставлення до конкурентів – все це симптоми невисокої політичної культури, які активно використовуються популістськими лідерами для мобілізації суспільної підтримки.

Характерна риса популізму – прямий контакт між лідерами, які здатні впливати на розум і почуття людей, і масами без посередництва політичних інститутів. Популізм тяжіє до сильної особистості, харизматичного лідера, вождя, для якого найважливішим є не якісь програми, напрацьовані партійними або іншими інстанціями, а “голос народу”, реальні настрої та сподівання “простої людини”, які, начебто, і є для нього програмою дій. Такі орієнтації відкривають широкі можливості для спритного політика-демагога, що може призвести до вихолощення демократичного потенціалу популізму – ідей безпосередньої участі народу в управлінні і контролі за владою. Популізм використовує типові для демагогії засоби: оманливі клятви у відданості народу, висунення безвідповідальних програм і обіцянок і водночас наклеп на тих, хто насправді діє в ім'я інтересів суспільства. Популізм створює популярність суб'єкту політичної боротьби за допомогою соціальної демагогії. Для лідера-популіста типовим є безпосередня апеляція до народу, виступ від імені “пересічної людини”, маніпулювання формулою “Воля народу – вищий закон”. Основні ідеї популізму:

безпосередня участь народу в управлінні, так звана пряма демократія, недовіра до представницьких державних інститутів, критика бюрократії, корупції тощо.

Популізм не є цілеспрямованим практичним втіленням певної ідеології, а скоріше комплексом безпосередніх політичних реакцій індивідів на розвиток подій, які постійно ущемляють їх найближчі інтереси. У сфері політичної боротьби він найчастіше виявляється у вигляді акцій громадянської непокори, суспільних кампаній, “походів” на знак протесту проти конкретних заходів влади. Популізму властива віра в можливість найпростішого розв'язання соціальних проблем, яка виражається в прихильності до певних економічних і політичних засобів – вірі в те, що один або кілька простих заходів можуть радикально змінити на краще всю суспільну ситуацію.

Популісти висувають і прогресивні, демократичні вимоги, але в їх методах переважає ірраціоналізм, поверховість у поясненні економічних негараздів народу. Тому популізм – це відхід від реальних проблем, від об'єктивно існуючих інтересів і потреб людей, метод боротьби за владу, який відволікає маси від реальності, що їх не задовольняє, затуляє їх у світ нездійснених очікувань. Популізм виникає на ґрунті розчарування, ним же і закінчується.

Досить часто популістськими методами користуються радикально налаштовані політики, оскільки в цьому випадку виникає певна дистанція між цілями і засобами, які можуть сформуватися з часом категоричною вимогою: якщо поставлена мета, то мають бути і засоби, потрібно лише їх знайти і застосувати. При цьому чим більш радикальний політик, тим більшою мірою він застосовує популістські прийоми.

Стратегію політиків-популістів становить позиція, що вони не лише не піклуються про наслідки, а й про свої можливості в разі отримання влади. Для них головне – отримати якомога більше голосів виборців на поточний момент. Потім настануть інші моменти, інші лозунги. Оскільки настрої натовпу мінливі, популістська політика з боку виглядає безцільною метушнею. А насправді тут точний і тонкий розрахунок, суть якого полягає в тому, щоб постійно бути у фарватері більшості. Політичні, релігійні, національні меншини популістів не цікавлять, оскільки вони не “роблять погоди” на виборах. Саме тому перемога популізму тяжіє до усталення тоталітарної диктатури.

Як політологічне поняття популізм не може бути ані однозначно позитивним, ані безперечно негативним. Характеризувати його можна в таких параметрах: міра впливу на свідомість мас; ефективність втілення в життя популістських лозунгів; кінцеві результати популістської політики. Розвиток популістських тенденцій багатий на втрати через суперечливу природу самого популізму, яка відображає суперечності масової свідомості. При цьому витрати ці тим серйозніші, чим слабкіші демократичні традиції суспільства. Але є й позитивний момент, а саме те, що суспільно-політична самодіяльність народу є кращою школою демократії: вона виховує у пересічній людини відчуття соціальної відповідальності та особистої гідності, розширює її кругозір. Популістська свідомість – це особливий демократичний компонент політичної культури, суттю якого є прагнення широких народних мас до справжньої і безпосередньої участі в політичному процесі. У сучасному політичному житті у боротьбі за владу будь-який публічний політик змушений використовувати популістські методи, дотримуватись певного політичного стилю, оскільки повне ігнорування потреб і симпатій громадян призводить до політичних поразок.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Івченко А.О.* Тлумачний словник української мови. – Харків, 2000.
2. *Малько А.В.* Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы. – М., 2000.
3. *Марков С.А.* Политические профессии // Полития. – 1999. – № 2.
4. *Ярош О.* Політичний популізм: теорія і практика передвиборного “флірту” // Контекст. – № 2(14). – лютий 2002 року.
5. *Conovan M.* Populism. – N.-Y., 1981.

